По легкім туркоті повозу пізнав, що з мурованої дороги звернули на польову.

По обох боках хвилювали дозріваючі збіжжя.

Останні відблиски погасаючого сонця ховзалися по легких хвилях житнього й пшеничного колосся.

Хвилину можна було пізнати жито по сріблистім, а пшеницю по золотавім відблиску, але незабаром і тая різниця розплилась в зелено-фіолетнім тоні, як краска на малярській палеті.

Починалася ніч. Спокійна, підгірська, літня ніч, вдумчива й поетична, повна своєрідного настрою, якого годі шукати в інших, чужих краях.

Стрикали пільні коники, і в ровах покумкували жаби.

"А ось і двір!" — сказав візник, показуючи батогом, і перервав задуму подорожнього.

Цей глянув в напрямі батога.

Направо, яких кількасот метрів перед ним, стелився синявий туман, а з того туману знімався білий будинок, якого контури злегка зарисовувалися на тлі м'якотемного лісу.

З-за лісу виринав місяць уповні.

В дворі лиш у кількох вікнах світилося і тільки з одного комина снувався дим місяцеві просто під ніс.

"Буде погода", — сказав візник і скрутив в липову алею, довгу, але щербату, бо деяких лип бракувало.

Брама до двора була відчинена.

Об'їхали великий муравник і спинилися перед ґанком. Чотири високі й доволі грубі стовпи виростали з кам'яних сходів. За стовпами, досить глибоко, були скляні двері.

Зігнутий в чотири погибелі чоловічок підбіг до повозу і глянув гостеві в очі.

Цей спитав:

— Пан управитель дома?

— Ще нема. Прийшла депеша, щоб завтра зполудня вислати на залізницю коні. Пан управитель просять, щоби на них підіждали.

— А переночуєте мене?

— Розуміється. Покоїв маємо багато. Двір майже пустий.

— Ну, то й гаразд.

Старий, досвідний лакей легко взяв гостя попід рам'я і поміг йому вилізти з високого фякерського повозу.

— Прошу вважати, бо тут шість сходів. Так, ми вже на ґанку, а тепер я піду по ліхтарку.

— Не треба, зайдемо і без свічки, маю добрі очі. Перейшли кілька кімнат, освічених зеленавою місячною позолотою, аж служачий спинився і сказав:

— Тут, може, ласкавий пан дозволять розгоститися. Засвітив лампу на високій бронзовій підставі, мабуть,

одно з перших того роду світил, привезене зі світової вистави у Відні, і вийшов.

За хвилину вернув з валізою.

— Спасибі вам, не знаю, як на ім'я...

— Ксаверій.

— Спасибі вам, Ксаверій, — сказав гість, розглядаючися по кімнаті, в котрій мав провести нинішну ніч.

— Що пан позволять на вечерю? З дробу може бути що завгодно.

— Що кухар подасть, те й буде, але склянку гарячого чаю вип'ю радо.

— Слухаю пана... — і як тінь висунувся з кімнати. Був малий, мав великі сиві бокобороди, ходив, як на пружинах. З хребта звисав йому фрак невловимої краски і теліпалися блискучі гузики з п'ятипалковими коронами.

В кімнаті було сиро. Як звичайно там, де довгий час ніхто не мешкав.

Гість повів пальцями по столі і дивувався, звідки й тут береться порох.

Потім оглянув образи і підійшов до дверей.

Вели до малої, ошкленої веранди з пов'ялими квітками. Видко, не було їх кому пильнувати. Взагалі будинок подобав на зачарований двір. Паркети скрипіли, двері співали, годинники розказували якісь незрозумілі казки. Крізь відчинені двері до сусідного покою видно було, як портрети моргали до себе. На одному якийсь здоровенний добродій з підголеним чубом здвигав раменами і ніби питався: "А він тут чого?"

Чого?.. Цей маєток мають парцелювати. Хоче купити собі декілька моргів і двір, щоб мав де з родиною провести час літнього відпочинку.

Була це здавна його улюблена мрія. Місто виснажує чоловіка, робить його подібним до паперового цвіту, без ароми і без привабу життя. Дійсно, мешканці міст, особливо великих, шукають радості не там, де треба, а куди їх тягне уява. їдять хліб, але не знають, звідки він береться, діти часто не бачили збіжжя на очі і не знають, що жито, що пшениця. Невже ж воно добре і здорово? Ніяк ні! Мрії Рескіна й Куліша1 про хуторний устрій мають багато дечого доброго за собою. Поки був молодий, не думав про те, але тепер, як п'ятдесятка за плечима, чує, що мати-природа гнівається на свого марнотратного сина. Треба вертати до неї, як не на все, то хоч на два-три місяці щороку, тоді, як вона в повному розцвіті своїх невмирую-щих сил.

— Вечеря на столі! — почувся голос Ксаверого, що стояв у широко відчинених дверях до їдальні, випрямлений, як свічка, в чорному фраку і в білій краватці. Боко-бороди ніби нарочно розгорнув, щоб видко було білу краватку і чистий перед сорочки.

Хрустальний павук освічував круглий стіл, на котрім стояло одно накриття.

Гість сів, білу скатертку положив на коліна і, набираючи страву з півмиска, котрий йому подавав Ксаверій, спитав:

— Пан і пані давно виїхали за границю?

— Ще весною.

— А коли вернуть?

— Невідомо. Тут тепер управитель господарює, а властиво — ліквідує.

Останнє слово вимовив з жалем.

Про тую ліквідацію говорили недогарки свічок у павуці, і порохи на меблях, і тюлеві занавіски при вікнах, на котрих навіть не дуже-то вправне око могло пізнати сліди тютюнового диму.

Тільки цвіти в японській вазі серед стола були свіжі й розкішні, як би їх ця ліквідація не торкалася.

Були вони тут одиноким живим і привабливим явищем, бо від усього іншого дихав смуток минулого й пережитого, не виключаючи і Ксаверого, хоч мав фрак і білу краватку.

— Ксаверій довго служить?

— З діда-прадіда. Туг я зріс, туг гадав і вмирати. А тепер... Не докінчивши речення, змінив таріль і подав солодке.

— Ви непотрібно зготовили таку вечерю. Маєте знаменитого кухаря.

—• Колись тут усе, можна сказати, було знамените.

— Колись?

— Так, бо тепер багато змінилося. Тепер головна річ — столиця і заграниця, а про рідне гніздо ніхто не дбає, тому до нього летять чужі птиці... Може, я собі забагато позволив сказати, вибачіння прошу.

— Нічого. Я ж вас питав, бо не привик мовчки їсти... Вина не наливайте. Не хочу. Вип'ю гарячого чаю. Другі по чаю заснути не можуть, а я не сплю, як його не вип'ю.

— Я знов, як дозволять пан сказати, люблю до подушки чарку полинівки. Без того погані сни маю, як ось ніби мене покійний пан за ухо тягне або дід нинішнього дідича каже замкнути в ледівні, бо й таке колись бувало... Кожний чоловік, як лікарі говорять, має свою "конституцію".

Присунув гостеві під руку столик з шипучим самоваром і з великого старосвітського чайника налляв свіжо запареного чаю.

Сам, як тінь, висунувся до другого покою, де дівчина стелила гостеві ліжко.

— Ти навіть ліжка постелити не вмієш!

— Та чому?

— Або я знаю чому, досить, що не вмієш. Перину треба добре зрухати, подушки мають стояти отак, о!.. Ви, баби, нарід ні до чого. Шиєте тисячі літ, а таки так, як кравець вшиє, жодна з вас не потрафить. Так само з варенням. Що кухар, то кухар. Ви тільки до одного здатні, хлопцям голови завертати. О, це ви вмієте раз добре.

Говорив шепотом, але гість чув тую розмову.

Добра вечеря, гарний чай і полеміка старого Ксаверо-го на тему жіночих здібностей розвіяли його надто ліричний настрій.

Запалив "трабуко" і вийшов на веранду. Обвіяв його холод літної, гарної ночі, по якій сподівався погідної, теплої днини.

Запущений парк, широкі алеї, над верхів'ям дерев зорі, а на стежках мережки місячного сяйва — все воно було несказанно звичайне, а разом із тим якесь таке поетичне, що наш гість, не дивлячись на свою п'ятдесятку, став піддаватися чарам тієї ночі.

Посеред парку був невеликий став. Верхів'я дерев сипали на воду місячну позолоту, а вода посилала їм свою легку мряку. Було тихо, ні листок не ворухнувся, ні квітка не задрожала, і парк нагадував заворожений город у казці про сплячу королівну.

"Цей парк міг би теж дещо розказати... Скільки тут грудей зітхало до місяця в таку ніч, як отся, кільки притишених розмов мішалося з шелестом перших пожовклих листків. Де вони нині, ті уста, що такі солодкі слова шепотали, ці жінки, що ледви доторкалися піском висипаних стежок?.. Суєта суєт! Треба йти спати. Усьому прийде свій час на сон... Добраніч!"

1 вернув у їдальню. Ксаверій чекав тут на нього.

На нічній шафці горіла нова свічка, стояла склянка з водою і пишався незвичайної форми дзвінок.

Ксаверій хотів позачинювати двері від сусідніх покоїв.

— Лишіть. Люблю багато воздуху.

— Я тому, бо двір пустий, шиборне миш і, здається, не знати що. Часом десь звечора залетить лилик, притулиться до якої шафи, а вночі зачне літати. Ще збудить пана.

— Нічо страшного. Чи раз мене будили. Добраніч вам!

— Доброї ночі бажаю покірно... А якби чого панові треба було, то прошу тим дзвінком задзвонити. Встану.

І вийшов.

Гість підійшов до ліжка. Було велике, вигідне, м'яке, тільки постіль чути було не фіалками, ні резедою, а пранням. Глянув на дзвінок. Такий самий показували йому колись в однім заграничнім музею як велику рідкість. Дзвонар, видко, гарячий католик, на його крисах вирізьбив цілу сатиру на дисидентів, навіть не дуже-то приличну.

"Цим дзвінком можна би й голову розбити", — подумав собі, сідаючи на канапу.

"Вигідна. Не ти до неї, а вона до тебе притулюється, хоче тебе взяти в свої обійми. А робить це не так нахально, як теперішні "клюбзеслі", знає міру, і не така безугарна, як вони... Люблю старі меблі, особливо бідермаєр, та ще віденський2.

ї одяги тоді були куди гарніші від нинішніх, особливо мужеські. Наші нинішні одяги, ні то вигідні, ні гарні. От мішки. З того боку жінки мають над нами перевагу, вони вдягаються гарніше, це і Ксаверій мусів би їм признати..."

Повіки насувалися на очі, а думки не хотіли йти спати.

"Як дивно! Цей двір тягне мене до себе, ніби старий знайомий. Невже ж би?"

І пригадав собі, що його предки по батькові й по мамі були теж колись великими панами. Збідніли в наполе-онських часах. Батько позбувся останніх шляхетських традицій, був демократом, а він пішов слідами батька. Важкою працею добився імені і придбав дещо гроша. А тепер захотілося йому хоч літом мешкати в дворі. Чому? Невже ж

відзивається в ньому аграрій?.. Можливо. Пригадує собі шкільні часи. Як, бувало, прийде весна і побіжать з горбів перші потічки зі стопленого снігу, то щось його від тої книжки ніби кліщами тягнуло в поле й казало: "Ходи! Будемо орати, сіяти і слухати, як жайворон співає". Щось подібного говорили до нього нині ці стіни. "Вертай до нас, приведи тут своїх дітей, верни нам життя, як колись було". Але ж це смішно! Він якраз порвав з тим давнім життям-світом, хоче нового, буйнішого і куди кращого... Сентименти! Смішні сентименти. Загалом тут багато смішного. Перший Ксаверій. Як він вдягнений. Невже ж тут треба фрака? Як ходить, як говорить, як бородою трясе, — ніби вертепна кукла. Куклу зробили з живого чоловіка, і тая кукла плаче, що їй назад хочуть привернути людську подобу. З яким жалем вимовив він слово "ліквідують..." А все ж таки тут гарно. Щоб тільки добити торгу з управителем. Такий великий парк. Може, діждеться хвилини, коли по цих тінистих алеях бігатимуть його рум'яні внуки. Веселим щебетом виполощать останні тіні минулого, і буде тут соняшно, весело, ясно...

Вдивився в поломінь свічки, в очах затанцювали семибарвні круги, які ширшали, ширшали й незамітно переносили його в зачаровану країну сну. Канапа притулилася до нього ще ближче, сердитий пан на портреті підніс палець до надутих губ і, звертаючись до свого мальованого товариства, шепнув: "Тс!", місяць сховався за хмару... заснув.

Тільки з вази на столі в їдальні пахощі свіжо зірваних квіток мандрували по тихих покоях.

♦ * *

— Це дзвінок, то не є така невинна штука, як кому здається. Го-го!.. Було воно так. Старий пан, дідо ниніш-ного дідича, лежав хорий на подагру. Я її не мав, не знаю, що воно за хороба, але говорять, що дуже болить. Пан не привик був терпіти, — кричав, сердився, навіть лікаря хотів бити. А обслугував його козачок Петрусь. (Це ще за панщини було, бодай не вертала!) Мале, синьооке, з жовтими кучерами, як тії волокна, що їх кукурудза пряде.

Видали?! Все він був перестрашений, все йому чогось руки тряслися. Раз, серед ночі, пірвали пана болі. 1 теплі подушки давай, і баньки клади, і гірчицю грій. Петрусь з ніг валиться. "Капель мені, капель хутчіш, чуєш! ти!" Петрусь відчинив аптичку (так остю шафку звали), вишукав плящинку, взяв ложку, числить: "Один, два, три, три..." — "Діяволе, як ти рахуєш? Ти мене отруїти хочеш, — стій!" Петрусь хотів плящинку від ложки відняти, рука задрижала — тарах! Каплі розлились по паркеті. Пан зірвався, вхопив дзвінок і пустив його просто між двоє отсих перестрашених очей. Дзвінок був сильніший від хлопського черепа. Розбився не дзвінок, а череп. 1 перестав Петрусь боятися пана, перестали йому руки трястися, вже його тепер ніхто по десять разів одної ночі не будить, вже він вольний... Отут, о, коли пан дозволять побачити, видно, як відлупився мур... (Старий відсунув канапу і показав відколупану стіну.) Що заклеять новою тапетою, то вона, гляди, й віддується, як на руці міхур... Такий цей дзвінок, а дивитися на нього, так нічого, ніби гарна штука, навіть сміховита...

Але перейдім до великої салі.

Увійшли. Саля довга, лискучий паркет, біла стеля, стіни червоним шовком оббиті. Здовж одної стіни шість вікон, усі до городу, під другою канапки і фотелі, а над ними портрети. Видно, не один маляр малював і не рівночасно, але всі покриті покостом з фабрики часу, з тої самої, що робить патину на мідяні криші церков, на бронзові статуї полководців і на прикраси ампіру.

7" Отсей пан посередині — це воєвода, гордощі наших панів. Життя і смерть багато тисячів народу тримав у своїх сильних руках. Жорстокий був. Не одного на другий світ вислав, на те й воєвода. А дивак, що й розказати важко! Бувало, спросить гостей на пир. Приїдуть, зберуться у їдальні, маршалок кождому його місце покаже. Чекають. Аж і воєвода входить. Стане при столі, коло свого фотеля, поведе оком направо й наліво, а тоді з пістолета у ве-нецьке зеркало — грим! Посиплеться скло, кому й на голову впаде, пані йойкнуть, а він: "Вітайте, дорогі гості. Це вам на віват. Простіть, коли кого стривожив!". Такий був.

Дама в гермелінах коло нього — це жінка воєводи. Направо й наліво від них їх сини й доньки. А отсі коло дверей в кутку (тут слуга нахилився до гостя, одне око прижмурив, як до стрільби, і не без деякої іронії у голосі казав) — ці до фамілії не належать. Покійний дідич привіз їх із заграниці. Купив у якогось торговця стариною, чим більше предків, тим краще — правда? Недаром же й Вер-гілій цілу поему написав, щоб римлян вивести від троянців3. Мій рід теж не буденний, — сказав нараз слуга і випрямився, як струна. — Ми з діда-прадіда льокаями були. Прадід маршалком в отсьому самому дворі служив. Маршалок! Хе, хе, хе! Над службою і псами полководив. Хе, хе, хе! З ним теж раз пригода була. Щось раз панові стрілило в голову, і питає: "Маршалку! А кілько в нас служби в дворі?" — "Сорок сім люда, прошу ласки вельможного пана". — "Сорок сім?.. Почислимо."

Задзвонили, і кругом газону уставилася ціла двірська прислуга, хлопи й жіноцтво. Рахують, — сорок шість, рахують ще раз, і таки нема сорок сім. Пополотнів мій прадід, не знав, бідака, що тая баба, що в комірці цілий день цукор рубала, якраз на кольки померла.

"То ти такий маршалок! — гукнув пан. — То ти так свою службу робиш!" — і кинув на гайдуків: "Випороти його!"

1 випороли маршалка... Маршалок!

Але поза тим нарікати на свого предка не можу. Була це "персона", — його хоч би й на королівський двір посилай, сорому не зробив би. Розумів своє діло, а діло наше нелегке, ой нелегке, прошу пана!

— А чий це портрет? — спитав гість, показуючи на гарну паню, кокетливо всміхнену, зі шнурком перел на рожевій, лебединій шиї.

— Це наймолодша донька воєводи.

— Гарний малюнок. Хто його робив?

— Кажуть, Бакчіяреллі4, але я при тім не був, ручатися не можу, може, це твір котрого з його учнів, бо сам він лиш короля та королівських дам портретував. Кажуть, що модель був кращий від портрету. Я тої самої гадки. Може, пан порівняють?

— Що ви це? Вона ж померла, заки я на світ прийшов.

— Та воно так, а все ж таки, коли пан цікаві, то можуть побачити її. Треба лиш положитися спати в сусідній кімнаті на отомані. О дванайцятій годині вона злазить зі стіни і чистить паркет.

— Жартуєте!

— Де ж би я смів. Говорю сущу правду. Підіпне шовкову сукню, на білі сап'янці надіне щітки і чистить, чистить, поки не запіють кури. І не всміхається тоді, так як на портреті. Прижмурить очі, закусить губи і чистить.

Соромиться, бо на неї ціле товариство зі стін глядить.

— Що за диво!

— Не диво, а кара, прошу ласки пана, а за що така кара, я можу розказати. Отож, служила раз у дворі дівчина чудової вроди, ще краща від самої ясної панянки. А до панянки приїздив стольникович, женитися хотів, тільки воєводи боявся. Панянці подобався панич, а паничеві по-коєва в око впала. Запримітила це панянка і стала знущатися над безталанною дівчиною. Казала себе чесати і драпала її, як кішка, казала шити й гожою в груди колола, казала чистити паркет і щіткою по голові била. "Щоб мені цей паркет був, як зеркало, щоб я в ньому могла побачити себе".

Дівчина чистила й чистила, а все ж таки, що зеркало, то не паркет. На тім паркеті вона собі ножем отак — о (тут зробив рух, що нагадував

харакірі) і — кінець. А панночка мусить по ночах паркет за неї чистити, бо кара, прошу ласкавого пана, все-таки мусить бути, як не за життя, то колись... Може, пан скажуть на другу ніч на отомані собі постелити?

— Ні, дякую вам.

— Чи маю й про других говорити? —Ні!

— Так, може, підемо дальше?

— Ходім.

І переступили поріг.

— Це гостинна, — почав наново служачий. — Меблі змінялися разом із модою. Отсі, що тепер, куплені за гроші, які пан одної ночі виграв у карти від свого сусіда. Сусід зарізався бритвою. Властиво, голився, рука задрижала, і бритва перетяла головну жилу. Нещасливий припадок. "Я ніколи не сподівався, — казав тоді наш пан до пані, — що Томаш такий неуважний. Здавалося, чоловік врівноважений, спокійний, аж нараз такий припадок". А паня: "Дівчата, коні й карта, — чорта варта".

Пан засміявся на ціле горло, а пані пішла до своїх покоїв. Вона тих меблів не любила. Бувало, як мусить вийти до гостей, то сяде на крайчику фотелю і тільки жде, щоб піти собі геть. Зате пановий здоровий регіт лунав не раз по отсім покою. Він любив сидіти в тім, о, фотелю і курити люльку, як паша. Тут і з ним стався припадок, але це вже пізніша історія. Я про неї розкажу панові, як обійдемо другі покої. А тепер побачимо щось секретного, про що лиш домашні знали.

Тілько прошу вважати, бо тут три сходки вдалину.

Зійшли, відчинили ще одні двері, і служачий засвітив свічку., Темничка без вікна, лиш тапчан, клячник, а над ним образ Матері Божої.

Старий слуга добув хустину, обтер нею чоло й очі і говорив дрижачим голосом:

— Туди увійшла панна Гертруда, як рожа, а вийшла сива, як голуб. Три роки пересиділа, нещасна. За що? — питаються пан. Звичайна історія. З лісничим утікала.

Той лісничий, то був волинський дідич, що в повстанні маєток стратив, мусив утікати і дістав лісничівку в нашого пана. Кращого мужчини я не бачив ніколи. Панна Гертруда любила ходити по лісі з книжкою у руках, з Вальтер Скоттом. Так вони й пізналися, полюбилися, а що любов була безнадійна, змовилися втікати. Хтось доніс до двора, вислали погоню, зчинилася стрілянина, він зіпнув від кулі (теж нещасливий припадок), а її привезли й засадили отут. Вийшла щойно тоді, як з нашим паном стався нещасливий припадок. Та об тім я обіцяв розповісти пізніше. А тепер перейдемо до канцелярії.

Ця канцелярія, то була спора кімната, обставлена шафами й обвішана сідлами, вуздечками і всіляким ремінням. В куті стояли міхи з зерном, а на них клітки й ліхтарні всілякого фасону. Коло величезної шкіряної канапи стояла колекція цибухів і палиць, а над канапою пишалися стрільби і нагайки. Ці останні могли б були стати прикрасою навіть славного судового музею в Нюрнберзі. Шкіряні й дротяні, з цвяшками і з кульками, великі й малі.

Показуючи на одну, казав старий слуга:

— Такою як по спині лизнули, то пам'ятав до самої смерті. "Пусти хлопа під стіл, то він лізе на стіл, — говорив, бувало, пан, — не тримай його добре в руках, то він тобі до горла добереться". І тримав, добре вмів тримати! Отими залізами прикручували руки, а тими...

— Дякую Ксаверому! — перервав йому гість і підійшов до вікна.

Вікно було мале і високо від землі, щоби хто не закрався, бо в канцелярії стояла також каса.

Перед вікном стелився зелений муравник, шуміли корчі, а в корчах стояла ледівня. Перед ледівнею груба, дубова, стара, аж чорна лава.

— Тая лава, прошу пана, називалася "кобила". Там, де ледівня, стояла колись мандатарія. Мандатор судив людей. Час був дорогий, суд відбувався скоро. Вивели, поклали на кобилу і били. Двох гайдуків тримало винуватця за голову і за руки, а третій валив. Били, аж гомін від двора відбивався. Пані втікала до свого покою і голову під подушку ховала. Мігрена, спазми, не виходила до обіду, а на завтра знов усе йшло своїм порядком. Пані добра була, милосердна, але що ж вона могла порадити? "Я тобі до твого діла не мішаюся, а ти мені до мого не втручайся", — говорив пан, а як він сказав, так і було. Цікава річ, що як колись перед кобилою люди ногами землю збили, так вона й донині не поросла травою, ніби навіть трава на тім місці рости не хоче.

Гість відвернувся від вікна і перейшов до другого покою.

— Тут звичайно мешкав учитель або учителька, вчили дітей. Останню спровадили з Німеччини. Висока, білява, горда. Діти слухали її і добре вчилися. Аж приїхав з-за границі панич. Не знаю, чи так вона йому подобалася, чи тому, що на селі не мав що робити, досить того, що почав з нею романс. Але не на свою трафив. Не дала собі голови закрутити, зробила скандал. Не знаю, чим той скандал був би скінчився, коли б одного ранку не витягнули були нашої учительки зі ставу неживою.

Відчинив вікно і показав на плесо.

— Іду я до офіцини, дивлюся, а на ставі щось ніби коса. От, гадаю собі, щось мені привиділося, бо звідки би 'там взялася коса? Але ні, бачу, що коса, то виплине, то потопає, підходжу ближче, а на воді ніби рука водні лілеї ловить... Потопельниця... Побіг я до двора, наробив кри-*У, і

витягнули. О, бачать пан, о, підпливає рукав, видно пальці, о, о, волосся колишеться на хвилях... Ітак все, коли місяць уповні...

А тепер вертаємо до гостинної, тут, де стався припадок з моїм покійним паном. Було це зимою 1846 року. Певно, пан знають, яка це зима була? Ну, отже! Аж до нас доходили глухі вісті про те, що діялося на Мазурах5. Народ став з-під лоба дивитися на двір. Чекали якогось цісарського письма, дурніші виговорилися, що зроблять те, що сталося у Горожані.

Донесли до пана і — почалося. "Я з вас, гайдамаки, дев'яту шкуру зідру!" — відгрожувався пан. Аж одної ночі чуємо: в парку якісь голоси; бренькіт кіс, огні... Що такого? Післали маршалка. Вернув ледве живий. "Бунт, прошу ясновельможного пана. Хлопи обложили парк, поставили варту на всіх дорогах і кажуть, що живої душі з двору не пустять".

— До стрільб! Ми їх кулями розженемо, як встеклих псів!

Почула пані і вхопила пана за руку.

— Поки я жива, ти того не зробиш. Не хочу, не допущу!

— Так що? Чекати, аж впадуть до двора і переріжуть нас?

— Божа воля. їх і так більше. Треба по-доброму пробувати. Пішлемо за парохом.

Якось вдалося козачкові пересунутися через варти в село. Прибіг парох і почав переговорювати з бунтарями.

Переговори тяглися по північ. А тим часом пан, пані і ціла родина сиділи в гостинній, на тих меблях, що їх пан колись у карти був виграв. Пан то сідав, то вставав, ходив, як тигр по клітці, і сопів.

Пані молилася перед родинним хрестом: "Прости нам, Господи, гріхи наші і помилуй нас!" (Вона нашої віри була, зі старого українського роду походила, і народ любив її.) Аж відчинилися двері, і увійшов парох. Ніколи не забуду його. Високий, з великим чолом, синьоокий. Такий сильний був, що як ухопив рукою за колесо, то щоб най-сильніші коні, а стануть. Співав, як соловій, а проповіді такі балакав, що народ з далеких сіл до нашої церкви прибігав. Не було такого, щоб не послухав його. Увійшов, обсніжений, і каже: "Слава Ісусу Христу!" Всі кинулися до нього: "Спасителю наш!" А він: "Ласкаві панство. Послухайте, що скажу, і рішайтеся скоро. Знаєте мою прихильність до вас (пані Софія приходилася йому своячкою), але знаєте, що і народ мені не чужий, я його пастир. Я обіцяв людям, що відберу від вас присягу, що виїдете з села і, поки дідич живий, не верне туди. Маєтком буде управляти настановлений вами управитель. За те, що сталося нині, нікому волос з голови не спаде. Якщо ви годитеся на те, так присягайте". "Годимося!" — відповіли всі, крім дідича. "А ви?" — звернувся парох до нього. "З огляду на родину мушу згодитися, але коли б не жінка і не діти, я б з ними короткий процес зробив". — "Отже, прошу", — сказав різко парох і відібрав присягу. А тоді вийшов на ґанок і промовив до народу. Його голос лунав серед зимового вітру, як військова команда. "Ручу вам своїм словом, що ціла родина виїде з села і, поки пан живий, не верне туди. А тепер прошу, поводіться як слід. Я відпроваджу панські повози поза наші границі, зі мною поїде той з господарів, котрого ви виберете з-поміж себе для контролі. Чи годитеся?"

— Годимося! — залунало кругом, і парох казав лаштувати повози, а сам вернув у двір.

Пані Софія припала йому до ніг. Підняв її і посадив на канапі.

— Заспокійтеся. Це, гадаю, найкраща розв'язка, якої тільки можна було добитися. Дітям і так треба ходити до шкіл, а щодо маєтку, то я вже буду добре дивитися управителеві на руки.

Дідич ходив по покою і сопів.

— Дякую вам, отче кузине, — сказав, простягаючи до пароха руку. — Але це вимушена присяга.

— Що?

— Вимушена присяга, кажу. І невже ж я зв'язаний нею супроти моїх власних хлопів, та ще роззвірених, як тічня?

— Але я обов'язаний перед ними, а ви передо мною! — відповів рішучо парох, і очі його запалали насилу здержуваним гнівом. — Як чесний чоловік, ви повинні знати, Що ваше поведения з селянами було гірше, ніж погане, злочинне. До часу збанок воду носить, а той час і так Довго тягнувся. Присяга — річ свята, і ви її мусите додержати. А коли ні, справа буде між вами а мною. Не гороїжтеся! Мене ви не настрашите. Мої предки були більшими панами, ніж ви, перед фізичною силою я страху не знаю, а моральна перевага теж не по вашому боці.

— Отче!

— Пане!

Очі їх стрінулися з собою.

В гостинній зробилося тихо. Ніхто не смів пари з уст пустити. Здавалося, що навіть годинник перестав тикати.

Аж дідич похилив голову.

— Отже?! — спитав священик.

— Ну, так... — вицідив крізь зуби пан і казав собі подати води.

А парох:

— І ще одне. Заки виїдете, мушу знати, що сталося з Гертрудою.

— Це родинна справа.

— Я також, хоч і здалека, але до родини належу, а коли б навіть і не належав, то совість велить мені, щоб тая загадка була раз розв'язана, мій пане!

— Води! Скорше, скорше води! Темно мені. Запаліть більше свічок!

Всі кинулися до пана, і за хвилину він не жив. Стався з ним припадок, на тій самій канапі, яку купив за виграні в карти гроші.

Під вікнами почулися крики. Народ бентежився, чому не від'їжджають пани. На ґанок вийшов парох.

— Пан не поїде. Він помер. Не вірите мені?

— Віримо, але якось дивно.

— Як дивно, то най двох найстарших газдів прийдуть і подивляться.

— Не треба, не треба. Най з Богом спочивають. І розійшлися.

Як поховали пана, за труною ішла Гертруда, біла, як молоко. Всі гадали, що вона посивіла тої страшної ночі, коли з паном стався отсей припадок.

По похороні люди просили пароха, щоби пані не виїздила з села, казали, що вони знають її добре серце і що між селом і двором не буде тої пропасті, що перше.

Але пані не згодилася. Казала, що недаром цілувала хрест, щоб більше не вернути. Аж діти підросли, і оженився найстарший син та перебрав маєток. Але тоді вже і панщини не було. І ціла тая пригода пішла в забуття, як не одно в світі; пам'ять наша коротка. Але є, мабуть,

якась невидима книга, в котрій записують усе, добре і зле, щоб звести порахунки. В книзі нашого двора "debet" було більше від "habet". ї тому він засуджений на запустіння. Маєток парцелюють, а що ж варт двір без маєтку? Це вже не двір, а великий, бездушний будинок, невже ж воно не так?

— Мабуть, що так.

— Гадаю собі своїм дурним розумом, що справедливість якась мусить бути і що жаден гріх, жадна кривда не минає безкарно.

— Говорите, як священик в церкві. Але, правда... того священика, про якого ви розказували, я пізнав з ваших слів.

— Невже ж?

— Так. Це був мій дід.

Лице Ксаверого видовжилося і закам'яніло з дива.

— А Гертруда...

— Панна Гертруда, — повторив слуга, і очі його стали рости, рости аж до розмірів двох шиб у вікні...

Коли збудився, на шибах горіла заграва сходячого сонця. Співали перші птахи. Потер рукою очі, підніс високо повіки і лиш раменами здвигнув. "Ігі! І не пив я нічого, крім чаю, і щось таке ввижалося мені".

Встав, підійшов до ліжка і згасив свічку, яка догорю-вала в ліхтарі і з якої синявий, чуткий димок снувався кругом канапи, як бабське літо круг корча.

Скоренько роздягнувся і пірнув у постелю. Не хотілося йому, щоб Ксаверій побачив нерушену постіль і догадався, що він не спав.

Але заснути не міг.

Сонні мрії снувалися дальше перед очі і ніби казали йому: "Піди й переконайся, чи все те правда". Встав і пішов до салі.

Воєвода грізно дивився зі своїх позолочених, порохом прикритих рам.

Усміхнена пані зі шнурком перел кокетливо гляділа на нього і ніби казала: "1 ти віриш, немов то я коло півночі чищу паркет?"

Портрети не членів родини ніби хотіли сховатися в сутінки, які падали ще від великої кафлевої печі.

В гостинній позіхала канапа, на котрій стався припадок зі старим паном. До інших покоїв не заглядав. Був певний, що і там не інакше, лиш так, як йому ввижалося у його сонних марах.

Відчинив двері на ґанок і уявляв собі ті огні, що горіли в парку, коли двір облягали збунтовані селяни. Туди перекрадався лакейчук на попівство в село, туди надійшов священик, тут він промовляв до бунтівників.

Таке-то...

А тепер у парку було тихо і глухо.

Доріжки заростали травою, дерева порохнявіли і валилися, ставок заростав ряскою і шуваром.

"Цей двір засуджений на запустіння", — пригадав собі слова свого нічного провідника по салях. "Бо єсть невидима книга, в котрій списують добрі і злі учинки, і мусить бути рука, котра зведе колись усі порахунки в тій книзі".

Обійшов кругом великий старий сад, а як вернув, ліжко його було вже постелене і в їдальні крутився Кса-верій у фраку і в білій краватці.

— Що пан позволять, каву чи гербату?

— Гербату, розуміється, коли наставили самовар.

— Він уже два рази перекипів. Петрусю, принеси його тут!

Петрусь приніс самовар, і Ксаверій налив філіжанку пахучого чаю.

— Як вам спалося, Ксаверій?

— Дякую панові, що ласкаві спитати. Погано. А пан?

— І мені не найкраще.

— Такі тепер часи, що чоловік навіть сну спокійного не має. Погані часи! — і зітхнув.

— Що ж вам снилося такого?

Спинився перед кріслом гостя і, закинувши серветку на ліву руку, а правою поправляючи білу краватку, говорив:

— Снилося мені, ніби я пана опроваджував по салях і розказував таке, чого нікому не сказав би. Чимало є такого, про що не годиться казати! Події, як мерці, їм спокій належиться у гробі.

Гість дмухав на гарячий чай.

— А скажіть мені, Ксаверій, кілько літ, як учителька втопилася у ставі?

Ксаверій зробив великі очі.

— Учителька?

— Тая німка, знаєте, що панич хотів романсувати з нею. Ксаверому мало чайник не вилетів з рук.

— Багато, а багато, я ще покоєвим був.

— А чи жиє хто з родичів дівчини, що зарізалася в сальоні?

— Тої дівчини? Чи жиє?.. Не знаю, прошу пана, не знаю.

— А бачили ви тую паню, що вночі фротерує паркет? Ксаверій закашлявся, задріботів ногами і вибіг до

другого покою. Чути було, як шептав беззубими устами: "Исусе Христе! Йсусе Христе!"

Гість випив снідання, походив по пустих покоях, ще раз оглянув портрети і подзвонив тим дзвінком, на котрім дзвонар, католик, вирізьбив усю свою нехіть до дисидентів. На порозі появився Ксаверій.

— Я не можу чекати аж до вечора. Маю важне діло в місті. Поклоніться пану управителеві і скажіть, що напишу лист. Коли б мав доброго купця, най продає. А тепер пшіліть на село і найміть для мене коні до станції.

— Добре, прошу пана. Але коней наймати не треба, бо і так має виїхати наш повіз по пана управителя. Вишлемо скорше, і пан ним поїдуть, а коні до вечора відпічнуть у заїзнім домі.

— Тим краще. Дякую вам, Ксаверій. Дайте мою валізку візникові, а я піду собі наперед, заки він повіз приладить: перейдуся.

— Як пан прикажуть.

— Дякую вам за труд. В їдальні під тарелем для вас, а коло вази для служби. Бувайте здорові!

— Щасливої дороги панові! Побіг наперед і відчинив фіртку.

—— А все ж таки шкода, що пан не куплять двора. Піде в чужі руки...

В половині алеї гість обернувся і ще раз глянув на старий Двір, облитий золотими промінням літнього сонця.

У фіртці все ще стояв Ксаверій.

"Піде в чужі руки. А невже ж я свій?"

Пройшов алею, і схвильовані збіжжя пірвали його думки, як море лодку, і понесли світами. А він гладив колосся рукою і тішився, що таке буйне й налите зерно.

Перший здоровив кожного стрічного селянина, а люде дивувалися, звідки взявся такий чемний пан.

— Певно, не тутешній, — казали.